

הרב גרשום פטינקין - ר"מ במכון

הלכות קידוש ה': התחזות כנכרי

לע"נ ר' אברהם בן שמחה בונם ז"ל

הרב אפרים אשרי ששימש כמו"צ בתקופת השואה בגיטו קובנו, דן בשתי השאלות הבאות: בספר "ממעמקים"¹ הוא דן בשאלת יהודי שיש לו אפשרות להשיג תעודת התנצרות מזוייפת (המעידה שעכשיו התנצר למרות שלמעשה לא עשה שום דבר) שתאפשר לו לברוח מן הגיטו, ופוסק שאסור מדין יהרג ואל יעבור. בספר "דברי אפרים"² דן הוא בשאלת יהודי שיש לו אפשרות להשיג תעודת זהות של נכרי ולשים בה את תמונתו ובכך יתחזה כנכרי ההוא, ושם הוא פוסק שאפשר שמותר כדי להציל את נפשו. ובכן, מהם הגדרים של איסור התחזות כנכרי,³ ואיך הם משתלבים עם הלכות קידוש ה'?

אמירת נכרי אני

הראשונים דנים בשני אופנים של התחזות כנכרי: א. אמירת "נכרי אני" ב. התלבשות כנכרי. בשניהם קיימות מחלוקות לענין היקף איסורם. על המשנה בריש פ"ב דעבודה זרה - ולא תתיחד אשה עמהן (נכרים) מפני שהן חשודין על העריות, ולא יתייחד אדם עמהן מפני שהן חשודין על שפיכות דמים - שואל הירושלמי⁴ ביחס לאשה, שאפילו בלי בעיית עריות, תיפוק ליה משום שפיכות דמים. מביא הירושלמי

1 חלק א' סימן ט"ו (עמוד קב)

2 קונטרס מעמק הבכא, שאלה ג' (עמוד נ').

3 מצאנו תופעה זאת כבר בגלות מצרים: לחד מאן דאמר במדרש (שמות רבה, פרשה א', ל"ב) משה התלבש כמצרי, ולפי ר' לוי (דברים רבה, פרשה ב', ח) נענש על כך ולא ניתן לו להכנס לארץ ישראל. מצד שני מסופר במסכת תענית (כב.) על יהודי שהתלבש כנכרי כדי להסתובב ביניהם ולהתעדכן בגזירות חדשות נגד היהודים, ואמר אליהו הנביא עליו שהוא בן העולם הבא.

4 עבודה זרה, פרק ב', הלכה א' ובסוגיא מקבילה בבבלי דף כ"ה:

שתי תשובות: אמר רבי אמי תיפתר בבריאה (וחזקה ואינה מתפחדת מהן וקמ"ל דאפי"ה משום עריות חיישינן שמא תתפתה - פני משה) אמר רבי אבין ואפילו תימר (בלי אוקימתא של בריאה) יכולה אשה להטמין את עצמה ולומר נכריה אני ואין האיש יכול להטמין עצמו ולומר נכרי הוא (או משום מילתו (אור זרוע) או משום שניכר בפאת הראש ובפאת הזקן (פני משה). בעל האור זרוע⁵ מבין שנחלקים אמוראים אלו בדיוק בנידון דידן, דלר' אמי אסור לומר "נכרי אני" אפילו במצב של סכנה, בעוד שלר' אבין מותר. הרא"ש⁶ חולק וסובר דלכ"ע אסור לומר "נכרי אני" אפילו במצב של סכנה "דודאי כופר בעיקר הוא, דכיון שרוצין להורגו אם לא יהפוך לדתם ויהיה עובד כוכבים כמותם, ודאי כשאומר עובד כוכבים הוא הודה לדתם וקבל עליו אלוה שלהן". ממילא נדחק הרא"ש להסביר את דברי רבי אבין באופן אחר, ע"י. ובכן, מהו ביאור המחלוקת בין הרא"ש והאור זרוע (או אם תרצו, ביאור המחלוקת בין ר' אמי לר' אבין אליבא דאור זרוע)?

כדי להבין את דברי הרא"ש, יש לברר טיב איסור אמירת "נכרי אני". אפשרות אחת היא שמדובר בעבודה זרה ממש, והיא משנה ערוכה במסכת סנהדרין: ⁷ העובד עבודת כוכבים אחד העובד ואחד המזבח.... ואחד המקבל עליו לאלוה והאומר לו אלי אתה, ופירש רש"י אפילו אמירה בעלמא ואפילו שלא בפניו. וכך באמת נראה כוונת הרא"ש - בכתבו "ודאי כשאומר עובד כוכבים הוא הודה לדתם וקבל עליו אלוה שלהן". לפי זה מובן פסקו של הרא"ש, שהרי עבודה זרה היא אחת מן ג' העבירות שיהרג ואל יעבור בכל המצבים כמבואר בפרק שמיני דסנהדרין. אמנם כל זה מדובר בהתייחסות לעבודה זרה ממש - "עובד כוכבים אני" אבל אם אומר "נכרי אני" (או "נוצרי אני" אליבא דראשונים⁸ שנצרות אינו בגדר עבודה זרה), לכאורה אין מקום למסור נפשו. אלא שנראה שקיים מימד נוסף לאיסור זה. הרדב"ז⁹ נשאל אודות מי שאונסים אותו לחזור לדת ישמעאל אם חייב למסור נפשו עליה או דילמא לא, כיון שהישמעאלים אינם עובדין עבודה זרה.¹⁰ מסיק הרדב"ז דודאי חייב למסור נפשו ומביא על זה דברי הריטב"א: ¹¹ "והוי יודע שאמונת ישמעאלים, אע"פ שהם מיוחדים, עבודה זרה גמורה חשיבא ליהרג ואל ישתמד, שהרי המודה באמונתם כופר בתורת משה שאינה אמת... "נמצינו למדים ש"עבודת כוכבים" הנזכרת בסוגית יהרג ואל יעבור¹² הוא לאו דוקא, אלא חייבים למסור

5 פסקי עבודה זרה, פרק ב', סימן קמ"ג.

6 עבודה זרה, פרק ב', סימן ד.

7 סנהדרין ס:

8 רבינו תם (תוספות סנהדרין ס"ג: ד"ה איסור) ומאירי (ב"ק לו: קי"ג:)

9 שו"ת הרדב"ז, חלק ד', סימן צ"ב מובאת בפתחי תשובה, יו"ד, קנ"ז ס"ק י'.

10 רמב"ם, הלכות מאכלות אסורות, פרק י"א הלכה ז'.

11 פסחין כ"ה: סג"ה מה.

12 סנהדרין ע"ד.

נפש על עזיבת דתינו, וזה נלמד מ'וואהבת את ה' ע"ש.¹³ לפי זה מובן שאמירת "נכרי אני" מהווה עזיבת דתינו וממילא הוי בגדר עבודה זרה שדינו יהרג ואל יעבור. אחרי כל זה יש לשאול איך מתמודד האור זרוע עם עמדת הרא"ש? כדי להבין את שיטת האור זרוע, יש לעמוד על אופי איסור עבודה זרה. מכיון שיסוד איסור ע"ז מתמקד בתחום אמונות ודעות, יתכן שבניגוד לרוב איסורים בתורה המתמקדים בפעולה גרידא, באיסור ע"ז מתחשבים גם במחשבתו של האדם. ואכן, ניתן לעבור על לאו אחד של ע"ז - לא יהיה לך אלהים אחרים על פני - במחשבה גרידא.¹⁴ יש לחקור בלאוים של ע"ז הכרוכים בפעולה - האם דרושה גם כוונה בלב לקבל את הע"ז כאלוה, או די בפעולה גרידא. דבר זה תלוי בהבנת סוגיא במסכת סנהדרין:¹⁵

איתמר העובד עבודת כוכבים מעבודה ומיראה אביי אמר חייב רבא אמר פטור. אביי אמר חייב דהא פלחה, רבא אמר פטור אי קבליה עליה באלוה אין אי לא לא.

נחלקים הראשונים בהבנת הביטוי "מאהבה ומיראה" דרש"י מפרש "מאהבת אדם ומיראת אדם ולא חשבה בלבו באלהות" בעוד הרמב"ם¹⁶ מפרש "מאהבה כגון שחשק בצורה זו מפני מלאכתה שהיתה נאה ביותר או שעבדה מיראתו לה שמא תריע לו כמה שהן מדמים עובדיה שהיא מטיבה ומריעה", ופוסק "אם קבלה עליו באלוה חייב סקילה ואם עבדה דרך עבודתה או באחת מארבע עבודות מאהבה או מיראה פטור". מדבריהם נראה שמלבד מחלוקתם בפירוש הביטוי "מאהבה ומיראה" נחלקים הם גם בהבנת דברי רבא "אי קבלה עליה באלוה אין אי לא לא". דלרש"י הכוונה לקבלה בלב, בעוד דלרמב"ם הכוונה לקבלה בפה.¹⁷ מכאן דלרש"י נחלקים אביי ורבא בדיוק בחקירתנו לעיל: לפי אביי די בפעולת ע"ז אפילו בלי מחשבה לקבלה כאלוה, כדי להיחשב כמעשה ע"ז, בעוד שלרבא דרושה גם מחשבה לקבלה כאלוה. ונראה שגם הרמב"ם מסכים שעקרונית רבא דורש קבלה בלב,¹⁸ אלא שהוא סובר שקבלה בפה מספיקה כדי להוכיח שקיימת קבלה בלב¹⁹ (ואולם נראה שזהו דוקא במקרים של אהבה ויראה של הרמב"ם, שהם קרובים לע"ז ממש,

13 ואפשר שלזה כיוון רש"י שם (ד"ה ואהבת) בכתבו "משמע שלא תמירונו בעבודת כוכבים", במקום לכתוב שלא תעבד עבודת כוכבים, ודו"ק.

14 רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק א', הלכה ו'.

15 סנהדרין ס"א.

16 רמב"ם, הלכות עבודת כוכבים, פרק ג', הלכה ו'.

17 כ"כ בכסף משנה שם.

18 המנחת חינוך (מצוה כ"ו, ס"ק א') מבין בדעת הרמב"ם שיש חילוק בין ע"ז הנעבדת לע"ז שאינה נעבדת, אבל אינני רואה רמז לזה בדברי הרמב"ם, ועיין בהגהות מיימוניות אות ב' המביא דעות בזה.

19 נראה להשוות שיטת רמב"ם עם שיטת רבינו דוד המובאת בחידושי הר"ן על סנהדרין שם, עיי"ש.

וכמו שכתוב לחלף). מיהו כנגד דעתם של רש"י ורמב"ם, יש ראשונים המבינים את שיטת רבא בצורה אחרת, ונביא אותם תוך כדי דיון בסתירה לכאורה בין סוגיין לסוגיא בפרק שמיני דסנהדרין.

דברי רבא הפוטר בעובד ע"ז מיראת אדם (אליבא דפירוש רש"י) לכאורה נסתרים ממסקנת הסוגיא בפרק שמיני,²⁰ שאם אומרים לאדם עבד ע"ז או תיהרג, הוא חייב ליהרג, והרי זהו עבודה מיראה! יש כמה וכמה גישות בראשונים. המאירי²¹ מרחיק לכת ומסיק מכאן שאה"נ לפי רבא פעולת ע"ז בלי קבלה בלב אינו כלום, וכל הדין של יהרג ואל יעבור בע"ז הם רק ממידת חסידות ואינו מעיקר הדין. בקצה השני, תוספות²² בשם יש מפרשים טוענים שסוגיית יהרג ואל יעבור עוסקת בעבודה זרה רגילה שעוברים עליה אפילו בלי קבלה בלב, ולכן האנוס חייב למסור נפשו למרות שיעבוד ע"ז בלי קבלה בלב. אבל הסוגיא של "אהבה ויראה" עוסקת בסוג מיוחד של ע"ז שכולם עובדים אותה מאהבה ומיראה, וממילא הוי בגדר ע"ז נחותה ולפי רבא פטור. נמצינו למדים שחקירתנו לעיל אי חייבים בפעולת (כולל אמירת) ע"ז בלי קבלה בלב, הינה תלוייה במחלוקת ראשונים, (אליבא דרבא דק"ל כוותיה). אם כן יש לומר שבזה נחלקים הרא"ש והאור זרוע הנ"ל: הרא"ש סובר כי ש מפרשים בתוספות שאין צורך בקבלה בלב, וממילא אמירת "נכרי אני" אפילו מן השפה ולחוץ מהווה עבירה ע"ז. האור זרוע (אליבא דרבי אבין) סובר כשיטת רש"י ומאירי, שפעולת ע"ז בלי קבלה בלב אינה כלום, וממילא מותר להתחזות ולומר "נכרי אני". יש לציין עוד שיטה (תירוצ א') המובאת בתוספות הנ"ל: "נהי דחייב למסור עצמו לכתחילה מ"מ היכא דלא מסר את עצמו לא מחייב מיתה". מדבריהם נראה לכאורה שסוברים בעקרון כהיש מפרשים, שעוברים על ע"ז אפילו בלי קבלה בלב, ולכן האנוס חייב למסור נפשו. אלא שהמשך דבריהם קשה ממה נפשך: אם מדובר באיום הריגה, והפטור של רבא מבוסס על דרשת "ההוא ולא אנוס"²³ אז איך אביי מחייב עונש? ואם מדובר באיום שזיקהו בלבד, אז איך רבא פוטר מעונש? כדי ליישב דבריהם של תוספות, יש לעיין בדברי הרמב"ם.

הרמב"ם באגרת השמד מתייחס לגזירת שמד בזמנו שהכריחו את היהודים להצהיר שמאמינים שאותו האיש (מוחמד) הוא נביא אמת, ואם לא יסכימו - יהרגו. פוסק הרמב"ם שיודה ולא יהרג, ומנמק: "וזה השמד - לא יחייבו עשית מעשה כלל, זולת הדיבור בלבד..... וכבר נתאמת אצלם שאין אנו מאמינים באותו הדבור, ואינו בפי האומרו אלא כדי להנצל מהמלך כדי להפיש דעתו בעלוי דתו". מכאן הראיה לדברינו לעיל שרמב"ם סובר כשיטת רש"י ומאירי שפעולת ע"ז בלי קבלה בלב אינה כלום, וא"כ ההצהרה איננה בגדר מעשה ע"ז שחייבים ליהרג עליה. אלא

20 סנהדרין ע"ד.

21 בית הבחירה של סנהדרין ס"א:

22 סנהדרין ס"א: ד"ה רבא וכן בדף סה. ד"ה הואיל.

23 תורת כהנים, ויקרא, פרק כ', פסוק ג מובא ברמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ה' הלכה ד'.

דדברי רמב"ם כאן לכאורה סותרים את דבריו בספר המצוות: ²⁴ "ושצונו לקדש את שמו והוא אמרו ונקדשתי בתוך בני ישראל...ואע"פ שבא עלינו מכריח לבקש ממנו לכפותינו, שלא נשמע אליו אבל נמסור עצמנו למיתה ולא נתעוה לחשוב שכפרנו אע"פ שלבותינו מאמינים בו יתעלה" ונראה שיש כאן ב' ענינים נפרדים - דין עבודה זרה ודין קידוש ה'. הרמב"ם למד מסוגיית "אהבה ויראה" שאין מעשה ע"ז בלי קבלה בלב, אלא הוקשה לו סוגיית יהרג ואל יעבור שחייב אדם למסור נפשו ולא לעבוד ע"ז. הסיק הרמב"ם שלמרות שעבודה זרה באונס אינה מהווה מעשה ע"ז, מ"מ נשאר שם עבודה זרה, ועל זה חייבים למסור נפש מדין קידוש ה'. ²⁵ ראה שזאת שיטת הרמב"ם מצאנו בשו"ת אבני נזר: ²⁶ הרמב"ם בפרק חמישי של הלכות יסודי התורה מביא בהלכה ב' את דין יהרג ואל יעבור אצל עבודה זרה, ואינו מביא לזה שום מקור חוץ מפסוק ונקדשתי (בהלכה א'). ממילא מתורצת הסתירה הנ"ל, דהיינו הרמב"ם בספר המצוות מדגיש שלמרות שלבותינו מאמינים בו וכפירתנו איננה בגדר מעשה עבודה זרה, בכל זאת קיימת בעייה של חילול ה' שהרי האונס חושב שהיתה כאן כפירה אמיתית, ולכן יש חיוב לקדש את ה'. באגרת השמד טוען הרמב"ם, שמלבד שאין כאן מעשה ע"ז (משום שחסר קבלה בלב), כמו כן אין כאן בעייה של חילול ה', שהרי האונסים עצמם מודעים לכך שאין זה דיבור רציני. על פי זה נראה להסביר גם את דברי התוספות הנ"ל (תירוץ א'), דהיינו שרבא פוטר מדין עבודה זרה, אבל בכ"ז חייב למסור עצמו לכתחילה מדין קידוש ה'.

התלבשות כנכרי

הגמרא במסכת בבא קמא ²⁷ מביאה ברייתא - לא ילבש אדם כלאים על גבי עשרה בגדים להברית בו את המכס. "במה יברית את המכס? מסביר הרא"ש ²⁸ לפי שאין נותנים מכס מבגדים שלובש, אבל "איל לפרש מתוך שהוא לבוש יהא נראה כנכרי ולא יטול ממנו מכס, דבהא לא הוי שרי..(אפילו בלי בעיית כלאים). דנראה ככופר שהוא יהודי כדי ליפטר מן המכס". כאן מדובר לענין הצלת ממונו, מה הדין במצב של סכנת נפשות? במקרה שהמלכות גוזרת שהיהודים ילבשו לבוש נכרי. גמרא מפורשת היא ²⁹ - אפילו לשנויי ערקתא דמסאנא יהרג ואל יעבור - שלמרות שמדובר

24 מצרה ט'

25 לפי זה יש לומר שהלימוד מפסוק "ואהבת" הוא בתור גילוי מילתא שעבירת ע"ז מספיק חמורה כדי לחייב קידוש ה' בכל מצב, אפילו בצינעא.

26 חלק יורה דעה, סימן קכ"ח.

27 בבא קמא קי"ג.

28 בבא קמא, פרק י', סימן י"א.

29 סנהדרין ע"ד.

בלאו בעלמא³⁰ (ובחוקותיהם לא תלכו) מ"מ חייבים למסור את נפשו מדין קידוש ה'. אבל מה הדין ביהודי הרוצה להתלבש כנכרי כדי שלא יכירוהו שהוא יהודי ויהרגוהו? יש בזה דעות בראשונים. מדברי הרא"ש הנ"ל א"א להסיק שהתלבשות כנכרי הינה כפירה (כעין עזיבת דתו של רדב"ז הנ"ל), שהרי לשונו הוא "נראה ככופר שהוא יהודי", משמע לא כופר ממש. רבינו פרץ בהגהותיו על סמ"ק³¹ מביא דעה שגם כדי שלא יכירוהו הוי בגדר יהרג ואל יעבור דומיא דערקתא דמסאנא, ולעומתו כותב הנימוקי יוסף³² דמותר. דברי הנמק"י יותר מובנים שהרי ההתלבשות מצד עצמה הוי לאו גרידא ומותרת במצב של פיקוח נפש, ואם נדון מצד מצוות קידוש ה', הרי אין כאן חילול ה' שהרי לא מכירים אותו.³³ ובהסבר הדעה שמביא רבינו פרץ, אולי יש לומר שעצם המצב שהורגים כל הנקרא בשם יהודי, נחשב כשעת השמד שדינו ליהרג ולא לעבור אפילו על מצוה קלה. ועדיין צריך עיון.

פסק השולחן ערוך

נפסק בשולחן ערוך:³⁴ "אסור לאדם לומר שהוא עובד כוכבים כדי שלא יהרגוהו, אבל אם כדי שלא יכירוהו שהוא יהודי משנה מלבושו בשעת הגזירה מותר כיון שאינו אומר שהוא עובד כוכבים. "נמצא שלענין אמירת "נכרי אני" פוסק המתבר כשיטת הרא"ש וסייעתו שאמירה זאת, למרות שהוי משפה ולחוץ מהוה מעשה עבודה זרה, וממילא יהרג ואל יעבור. אבל לענין התלבשות כנכרי, פוסק המתבר כשיטת הנימוקי יוסף שאין כאן לא מעשה ע"ז ולא חילול ה' ולכן מותר. יש לציין שאפילו במקרה של אמירה, אם הדיבור יכל להשתמע לשתי פנים כעין "עבדא דנורא אנא" במסכת נדרים,³⁵ פוסק הרמ"א שם שמותר שהרי זה אינו בגדר אמירה של כפירה.

לענין שתי השאלות הנ"ל שדן בהם הרב אשרי: בשאלת תעודת ההתנצרות המזוייפת, למרות שאפשר שאין כאן מעשה ע"ז, אבל מ"מ קיימת הבעייה של חילול

30 ואולי אפילו פחות מזה, עיין רשי שם ד"ה ערקתא דמסאנא.

31 מובאת השו"ת מהרי"ק שורש פ"ח, ונראה לזהות שיטה זאת עם שיטת מהר"ם מרוטנברג המובאת בהגהות מיימוניות, הלכות יסודי התורה, פרק ה', אות ה.

32 בבא קמא, מ. דפי אלפס, ד"ה אמר המתבר.

33 לשונו של תרומת הדשן, שאלה קציו: "והא דאסור לשנות אפילו ערקתא דמסאנא היינו דוקא כשמכירים בו שהוא יהודי ורוצים לכופו שישנה מדתו מנהג יהודים, חייב למסור את עצמו שלא יחלל השם, אבל כשעושה את עצמו כנכרי כדי שלא יכירוהו שהוא יהודי ליכא חילול ולא מידי".

34 יורה דעה, סימן קנ"ז, סעיף ב'.

35 נדרים סב: ובספר תורת חיים על מסכת ע"ז י"ז: מביא מעשה של גדול אחד שכששאלוהו האם הוא יהודי, ענה "קען יידי", שלמרות שהנכרים הבינו שהוא אינו יהודי (בשפה הגרמנית). כוונתו היתה שהוא כן יהודי בלשון הקודש.

ה' בפני כל מי שציג את תעודה זאת, ומ"ש הרמב"ם בספר המצוות - "נמסור עצמנו למיתה ולא נתעהו לחשוב שכפרנו אע"פ שלבתינו מאמינים בו". לכן פוסק הרב אשרי שיהרג ואל ישתמש בתעודה כזאת. בשאלת ההתחזות כנכרי על ידי שימוש בתעודה מזוייפת, המצב הפוך מן השאלה הקודמת. כאן ברור שאין בעיה של חילול ה' שהרי לא מכירים בו שהוא יהודי. אבל יש לעיין אם הצגת התעודה של נכרי בפני הסמכויות, מהווה פעולה של עזיבת הדת, ואם כן - אז למרות שלבו להשם, מ"מ הרי השולחן ערוך פוסק כרא"ש שיהרג ואל יעבור. הרב אשרי נשאר בספק.

יה"ר שלא נצטרך להלכות אלו אלא בבחינת זרוש וקבל שכר.

